

Anđelko Badurina

RAZVOJ SAKRALNOG PROSTORA (V)

Kršćanski sakralni prostori

4. Zapadna crkva — Romanika i Gotika

Napori za prevladavanje antičke građevne baštine i stvaranje »novog«, evropskog stila koji su započeli u doba predromanike nastavljaju se i postižu uspjeh u 11. i 12. stoljeću. Budući da se 1000. godine nije zbio »smak svijeta«, kako su propovijedali milenaristi, u cijeloj se Evropi naglo razvija bogata djelatnost. Posvuda se grade i gradovi i samostani a u njima i sakralni prostori, i to prostori velikih razmjera, bogato ukrašeni i iznutra (freskama) i izvana (skulpturom). — Geometrizam i adicija (nizanje i nadodavanje geometrijskih tijela), tendencije u oblikovanju sakralnog prostora koji se javljaju na kraju predromanike (Slika 11 u prošlom nastavku), nastavljaju se i u doba romanike i gotike i u njima će doživjeti svoj vrhunac.

R o m a n i k a

Romanika se definitivno odlučuje za bazilikalni, trobrodno izduženi oblik prostora i dovodi ga do savršenstva. Za razliku od ranokršćanskih bazilika koje imaju ispod krova otvoreni grednjak ili ravan strop, romanika prostor zatvara i s gornje strane čvrstom zidanom stijenom, i to polubačvastim svodovima koji uz pomoć pojasnica počivaju na zidovima i stupovima.

Tlocrt ovih crkava uglavnom je trobrodan a na kraju svetišta završava s jednom ili tri pa i više apside. Na rubu se glavne apside ponekad nižu zrakasto položene brojne manje apside. Ponekad su sva tri broda jednako široka, no najčešće će srednji brod biti dvostruko ili za 1,5 puta širi od bočnih (Sl. 1, a, b, c, d, e). Ima, dakako, i jednobrodnih crkava; to će uglavnom biti crkve manjih razmjera, ali ima i velikih jednobrodnih prostora, osobito u ranoj romanici. Ponegdje će se, osobito sjeverno od Alpa gdje je jaka moć knezova, apside graditi i na zapadnoj strani i u njoj se na povišenom mjestu nalazi tron zemaljskog vladara, dok se u apsidi svetišta na istočnoj strani nalazi katedra biskupa (Sl. 1c). Ulazi se u tim slučajevima nalaze na bočnim stranama (kao kod rimske civilne bazilike).

Manje će crkve gotovo uvijek biti jednobrodne, što je osobito slučaj u našim stranama, ali i među tim crkvama često nalazimo minijaturene sažete bazilike, kao npr. opatijska crkva na Mljetu (Sl. 2).

Na zapadnoj, ulaznoj strani često se nalazi trijem ili sažeti narteks između dva masivna zvonika (Sl. 4). Veće crkve imaju često na početku svetišta jedan poprečni brod, transept, a u tim se slučajevima iznad sjecišta srednjeg broda i transepta diže masivna kupola ili toranj, ili pak jedno i drugo, toranj iznad kupole.

Ispod svetišta se gotovo redovito (osobito u katedralnim crkvama) nalazi manji trobrodni prostor, kripta sa sarkofagom ili moćima svetaca. Svetište je zbog toga povišeno, a na njegovoj sredini, izravno iznad samog sarkofaga nalazi se oltar natkriven ciborijem, što je nastavak ranokršćanske konfesije. Iza oltara u dnu apside nalazi se povišena katedra, a njoj sa strane sjedala za viši kler.

Kako kler biva sve brojniji, tako će i sjedala zauzimati sve više mjesta, pa će se pomicati u svetište i u krajeve poprečnog broda, transepta, koji će često biti namijenjeni isključivo kleru.

Nosači svodova: zidovi, stupovi i stupci su masivni i monumentalni. Visina svodova veoma varira, od situacije gdje je nagrađen bazilikalni oblik s veoma visokim srednjim brodom i gdje svaki brod ima svoj krov, do situacije da su sva tri broda jednako visoka i pokrivena jedinstvenim krovom, tako da dobivamo prostor dvoranskog tipa (Sl. 4, a, b, c, d, e).

Unutrašnjost crkava je ili oslikana fresko-slikama, ili je pak vidljiv fino obrađeni goli kamen od pravilnih kvadara. Zidovi srednjeg broda imaju u donjem dijelu niz stupova, a zatim iznad toga niz otvora (triforij) iza kojih se iznad bočnih brodova nalazi prostor namijenjen ženama viših slojeva (matronej). Iznad triforija nalazi se još jedan niz prozorskih otvora iznad krovova bočnih brodova kroz koje dolazi svjetlo u srednji brod. Niz manjih prozora nalazi se i na zidovima bočnih brodova (Sl. 5) Budući da su svi ti otvori relativno maleni i smješteni u debelim zidovima, a najčešće opet zatvoreni gustim tranzenama, u unutrašnjost prodire relativno malo svjetla koje stvara poseban ugođaj smirenosti i tajnovitosti. Posebno pak svjetlo u mlazu dolazi u srednji brod kroz veliki okrugli prozor na zapadnom pročelju.

Na vanjskom je plaštu na poseban način naglašena adicija geometrijskih elemenata (Sl. 6 i 9), a zidne površine građene od pravilnih kvadratnih blokova raščlanjene su vertikalnim lezenama (Sl. 8) ili horizontalnim slijepim arkadama (Sl. 7) i skulpturama. Skulpturom je posebno razrađeno glavno pročelje, i to ili čitavo (Sl. 10), ili pak samo portali, jedan ili tri, ovisno o veličini crkava koji se stupnjevito uvlače prema svijetlom otvoru vratiju (Sl. 11), a na njima se nalazi bogato razrađen ikonografski program bremenit zgusnutim dogmatskim i moralnim porukama. Središnje mjesto u tim porukama zauzima luneta glavnog portala u kojoj se nalazi prikaz posljednjeg suda, kao opomena da će taj sud, iako se nije zbio 1000. godine, ipak doći. U ranijem razdoblju nalazimo Krista-suca kao Maestas Domini, u mandorli, a kasnije Krista-otkupitelja i suca, koji, gol do pojasa, pokazuje rane, kao naslov

kojim je stekao naslov Otkupitelja i dosljedno tome Suca onih koji ne koriste plodove otkupljenja (Sl. 12 a i b). Na apsidalnom dijelu izvana je naglašeno stupnjevito nizanje geometrijskih tijela (Sl. 9).

U sjevernoj i zapadnoj Evropi na pročelju se dižu dva snažna tornja, a manji tornjevi se često javljaju i na ostalim dijelovima. U Italiji i Dalmaciji javlja se uglavnom samo jedan toranj, i to odvojen od same crkve (Sl. 14). Tornjevi su pri dnu masivni, a prema vrhu se njihove plohe sve više rastvaraju od monofore preko bifore i trifore do kvadrifore završavajući na vrhu piramidom ili ravnim krovom s ogradom često motivom »lastinog repa«.

U ovom se razdoblju grade i samostalne krstionice, često oktogonalne, najčešće u osnovi glavnog portala, na trgu, ili pak sa strane (Sl. 13).

U romaničkim crkvama u svemu prevladava jednostavnost, ali istodobno i monumentalnost, masivnost i prividna težina daju u stvari dojam snage i moći. U cijelini i u detaljima svuda je jasno vidljiva proporcionalnost i geometrijska zakonitost.

Oblikovanje i raspored prostora u doba romanike, kao uostalom i u drugim stilskim razdobljima, varira od pokrajine do pokrajine, a ovisi o građevnoj tradiciji te o lokalnim klimatskim i društvenim prilikama i, dakako, o raspoloživom materijalu, a krajevi u kojima je gradnja i oblikovanje najizrazitije su Burgundija, Normandija, Saksonija i Italija. Ti centri utječu na svoje susjede, ali se zbivaju i njihovi međusobni utjecaji.

G o t i k a

Dok je romanika postigla savršenstvo geometrijskog adiranja prostornih elemenata i savršenstvo proporcija, u 13. i 14. stoljeću javlja se u evropskoj arhitekturi jedno novo osjećanje, koje obično nazivamo *gotika*. Umjesto jednostavnosti, jasnoće, čistog geometrizma i monumentalnosti koji vladaju u romanici, prostori sada postaju u tlocrtu zamršeniji, prostor se diže u visinu s mnoštvom stupova koji su često u svežnjevima, zidovi gotovo da sasvim nestaju, a na njihovo mjesto dolaze staklene stijene oslikane živim bojama koje u unutrašnjost propuštaju obilje transformiranog svjetla. Umjesto snažnih zidova i teških masa imamo sada skelet nosača koji nose lepršavo lagani slomljeni svod koji je često pretvoren u mrežu tankih rebara (Sl. 18.). Taj svod često ima tek dekorativnu funkciju, a vještina građenja tih mrežastih svodova doći će do svog vrhunca u Engleskoj gdje oni grozdasto vise prema dolje u obliku naopako obješenih stožaca, tvoreći tzv. perpendikularni svod (Sl. 18c).

Premda ova prozračnost, lakoća i težnja za visinama koje stvaraju gotovo dematerijalizirani i iracionalan prostor na prvi pogled izgleda u suprotnosti prema romanici, to je u biti nastavak romaničkog geometrizma, tako da u ovoj arhitekturi dobivamo u stvari materijalizirani broj, čisti racionalizam i empirizam zasnovan na aritmetici primijenjenoj u službi statike.

U tlocrtnoj i prostornoj dispoziciji i u gotici je zadržan bazilikalni oblik crkve, s izvjesnim izmjenama. Tlocrt je u prvom redu izdužen i često će imati pet brodova umjesto samo tri, dok će pak u Italiji i Dalmaciji, pod utjecajem franjevaca imati samo jedan brod. Jednobređne će biti manje crkve i u ostalim krajevima (Sl. 19). Istočni dio, osobito kod velikih građevina završavat će jednom velikom apsidom koja obuhvaća sve brodove (Sl. 15 a,b), a u nekim će se krajevima na rubu te velike apside zrakasto nizati više manjih apsida (Sl. 15 a), što će osobito biti čest slučaj u Burgundiji. Poprečni brod, transept će u ovo doba biti veoma čest, a na njegovom križištu s glavnim brodom dizat će se visoki šiljasti tornjevi (Sl. 15c).

Budući da se u ovo doba liturgijski obredi veoma svečano obavljaju i da se u crkvama odvijaju brojne procesije, prostor će se tome prilagoditi tako što se bočni brodovi produžuju i kružno prolaze iza oltara međusobno se spajajući, tako da se može obilaziti kroz apsidu oko svetišta i oltara tvoreći tzv. deambulatorij (Sl. 15 a,b). Zbog toga se oltar u tim crkvama pomiče nešto naprijed.

Zbog povećanog broja klera i u katedralnim i samostanskim crkvama tako da svi sudionici u liturgiji ne mogu stati na subselij u apsidi ili iza oltara, za njih se postavljaju sjedala u krakove transepta, ako ga ima, ili pak u središnji brod ispred glavnog oltara. Ta su sjedala, korske klupe, najčešće od drva s visokim naslonima i klecalima, a veoma su bogato rezbarski ukrašena. Isto tako se i biskupska katedra smješta ispred oltara, na sjevernoj strani, na čelu niza korskih klupa, a naglašena je povišenjem i bogatstvom ukrasa.

To isto povećanje broja klera kao i liturgijske drame koje se odvijaju u crkvama bit će razlogom da se definitivno ukloni oltarna pregrada, koju se počelo uklanjati već u romanici, i tako se vjernicima pruža jasan vidik na raskošno liturgijsko zbivanje u svetištu, koje je povišeno i ograđeno tek niskom ogradom. Oltarska će se pregrada ipak ponegdje zadržati iako u izmijenjenom obliku, prvenstveno na sjeveru Evrope (Njemačka i Engleska), ali je pomaknuta znatno naprijed i ima prostrane lukove kroz koje je vidljiv oltar te na sredini monumentalno raspelo. S njezinog se vrha čitaju vjernicima čitanja i najavljuju druga zbivanja, zbog čega se i zove Lettner.

Budući da u ovom razdoblju dolazi do pojačanog čašćenja moći svetaca, one se iz kripte dižu u svetište i smještaju u sam oltar, s njegove stražnje strane, tako da ih se u ophodnji deambulatorijem može vidjeti i davati im počast. (Svećenik služi liturgiju leđima okrenut puku). U manjim jednobređnim crkvama u kojima se inače oltar smješta u dno apside, ali ne sasvim uza zid, moći se smještaju u »zraku« između oltara i zida apside, tako da vjernici ophodom prolaze ispod njih.

Čuvanje i čašćenje euharistije koje u to doba počinje posebno cvjetati rezultira novim dijelom crkvenog »namještaja«, — kustodijom za čuvanje euharistije, koja se smješta u zid svetišta, a na površini zida ima

bogato ukrašen kameni okvir i isto tako bogato ukrašena metalna vrata. U višebrodnim se crkvama kustodija smješta uz neki od stropova srednjeg broda, a gradi se u obliku tornjića ili crkvice.

Krstionica kao posebna zgrada više se ne gradi, osim rijetko (kao npr. Šibenik), nego se u bočnim brodovima, negdje bliže ulazu smještaju plitki kameni bazeni na jednoj nozi u kojima se krste djeca.

Prostorno gotičke crkve možemo podijeliti u tri glavna tipa: jednobrodni tip s jedinstvenim prostorom (Sl. 17a), dvoranski tip, koji ima tri broda sva jednako visoka i pokrivena jedinstvenim krovom (Sl. 17b) i bazilikalni tip koji ima tri ili više brodova od kojih je srednji znatno viši i ima prozore iznad krovova bočnih brodova, a svaki je brod pokriven vlastitim krovom (Sl. 17c).

U Italiji se razvija poseban tip gotike, tzv. talijanska gotika (ili ponekad franjevačka gotika), koja je zastupljena i kod nas u primorskom dijelu. To su pretežno jednobrodne crkve (premda ima i trobrodnih), koje u svetištu imaju križnorebrasti ili mrežasti svod, a u brodu je vidljiv otvoren grednjak krovišta ili ravan strop (ponekad naknadno kasetiran), (Sl. 18a). Taj se tip razvio pod utjecajem sv. Franje koji je zabranio da se u franjevačkim crkvama grade svodovi osim u svetištu. Sličan tip crkvenog prostora njeguju i cisterciti. S druge pak strane takvi veliki jedinstveni prostori bili su pogodni za okupljanje velikog broja ljudi na propovijedi koje su u to doba osobito česte, a ti ljudi svi mogu i vidjeti i čuti propovjednika, zbog čega se ove crkve nazivaju i propovjedničkim (franjevačke i dominikanske). One često imaju propovjedaonicu i prema unutra i prema vani gdje se ljudi skupljaju na otvorenom, kao što je npr. slučaj kod nas u Puli u crkvi sv. Frane (Sl. 16).

Pojačano štovanje svetaca i povećani broj svećenika uz crkve imat će za posljedicu gradnju brojnih oltara koji se smještaju u bočne kapele i bočne brodove.

Zidovi se u gotičkim crkvama, osim u crkvama »talijanske« gotike, praktički gube, nestaju, a ostaje samo splet nosača. Prema vani ti se prostori zatvaraju tankim zidom s velikim prozorskim otvorima ili pak samo staklenim stijenama između nosača na kojima je u tehnici vitrala dat veoma bogato razrađen ikonografski program teološkog i moralnog sadržaja, a to obojeno staklo propušta u crkvu obilje transformiranog svjetla.

Izvana je u gotičkim crkvama vidljiv samo splet nosača i krov. Izvan perimetra crkve, iz statičkih se razloga grade snažni nosači, kontrafori, koji postupno preuzimaju teret nosača iz unutrašnjosti crkve i prenose ga na čvrsto tlo (Sl. 21). Kontrafori će kod manjih crkava biti okomito naslonjeni na sam zid crkve (Sl. 20).

Da se gotička težnja za visinom naglasi i izvana, grade se visoki i vitki tornjevi, i to u višebrojnima: jedan toranj na sjecištu glavnog broda i transepta, dva tornja na pročelju, toranj na sjecištu transepta i dva tornja na pročelju, a ovima se katkada dodaju i tornjevi na uglovima transepta, dok se na svim uglovima i svim završecima na-

laze mali ukrasni tornjići, fiale (Sl. 22). Svi ti šiljci koji streme u visinu po bridovima su ispunjeni kamenim cvjetnim ornamentom, a na vrhu završavaju cvjetnim kamenim križem.

Po svojoj vanjštini, osobito na plohama i na horizontalnim završecima i vijencima smješten je bezbroj kipova svetaca i alegorijskih figura.

Portali su također bogati likovnim prikazima u reljefu koji nose teološku i moralnu poruku, a središnje mjesto u toj poruci sada više ne zauzima Krist-sudac, nego Bogorodica kao posrednica između ljudi i Boga. Često će biti predstavljena kao Bogorodica zaštitnica koja svojim plaštem zakriljuje male vjernike koji joj se utječu za pomoć.

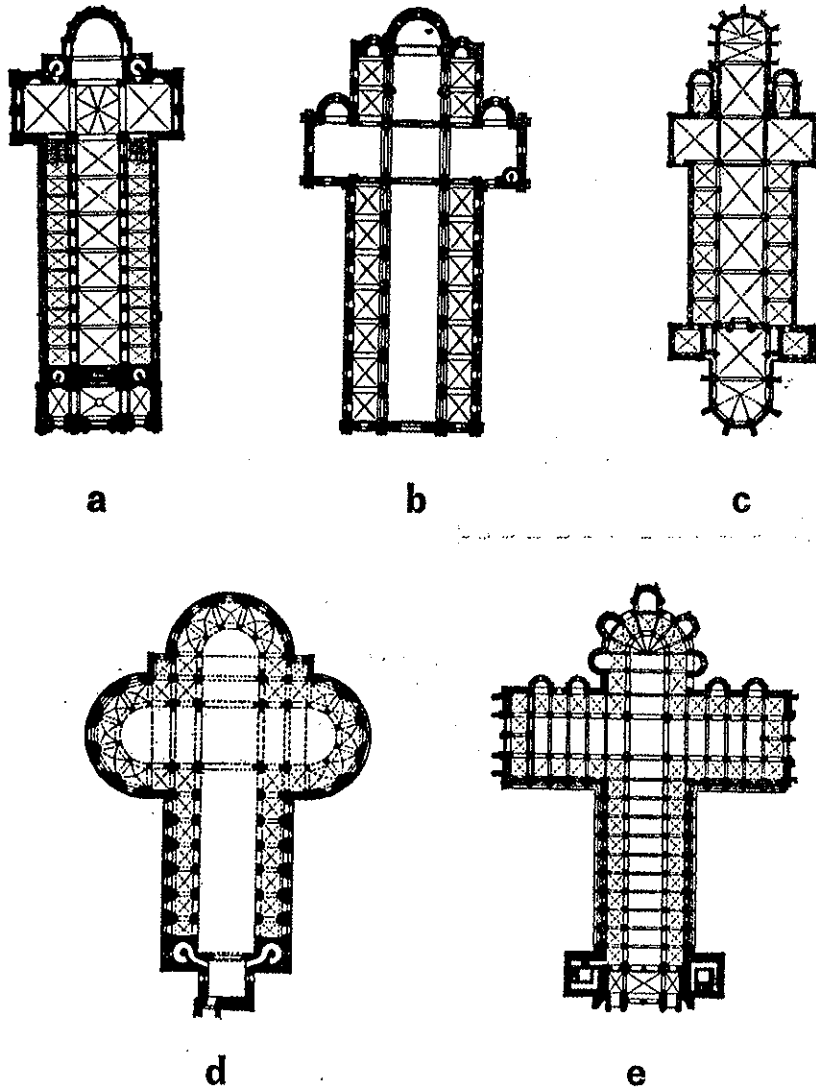
Katedralne su crkve i u ova dva razdoblja posvećene gotovo redovito Bogorodici, jer se uglavnom grade na mjestu starijih, ranokršćanskih, ali se nove često posvećuju apostolima i lokalnim svecima, zaštitnicima gradova. U doba gotike osobito će se često crkve posvećivati svecima čudotvorcima i zaštitnicima u nevoljama.

Važnija upotrijebljena literatura:

(Uz već citirana djela u prošlim nastavcima)

H. BUSCH i B. LOHSE, *Le roman*, Paris, Hachette, 1964.

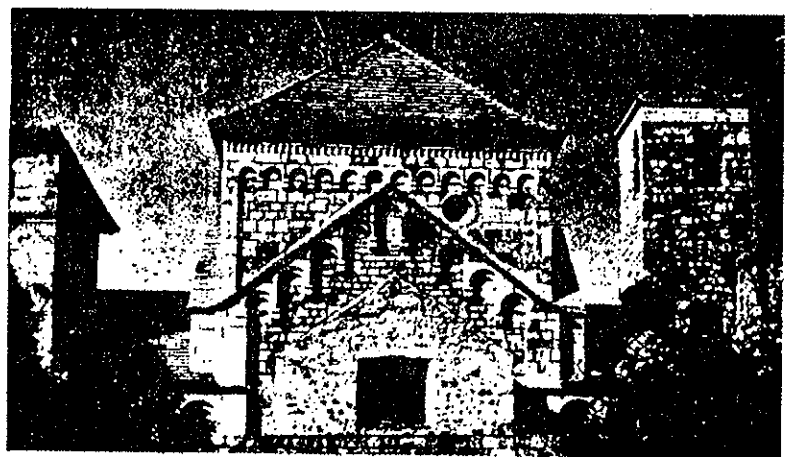
Isti, *Le gothique*, Hachette, 1965.

Slika 1.

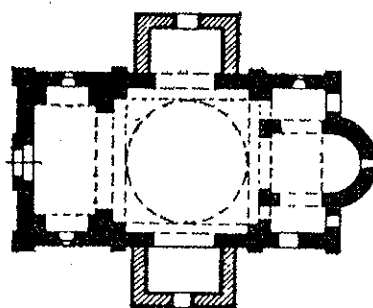
Tipovi tlocrta romaničkih crkava.

- a) Trobrodna bazilika s kratkim transeptom, kupolom, jednom apsidom i »narteksom« (Speyer, 1040. g.)
- b) Trobrodna bazilika s transeptom (Bernay, 1000. g.)
- c) Trobrodna bazilika s transeptom i tri apside na strani svetišta a jednom na suprotnoj strani (Naumburg, 1220. g.)
- d) Kombinacije bazilike i trikonhosa (Köln, S. Maria in Capitol 1050. g.)
- e) Trobrodna bazilika s trobrodnim transeptom i malim apsidama na glavnoj apsidi (Compostella, 1128. g.)

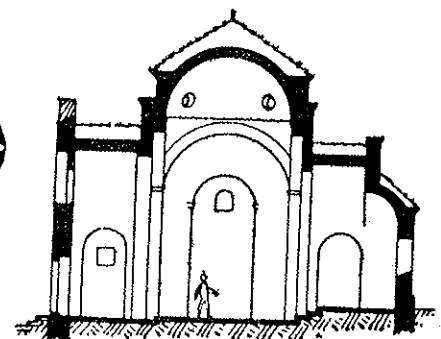

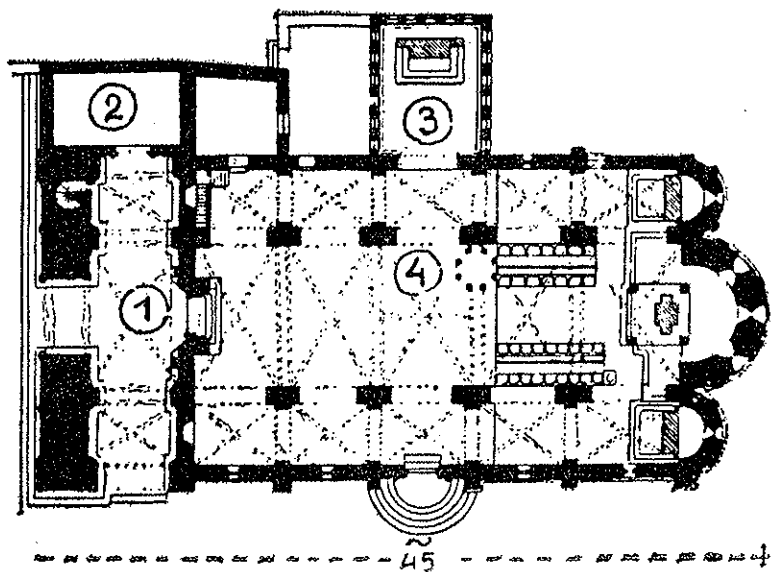
Slika 2.

Mijet, opatijska crkva sv. Marije (12.-13. st.).
Tlocrt, presjek i pogled (A. Deroko).
Primjer »sažete« bazilike s kupolom.

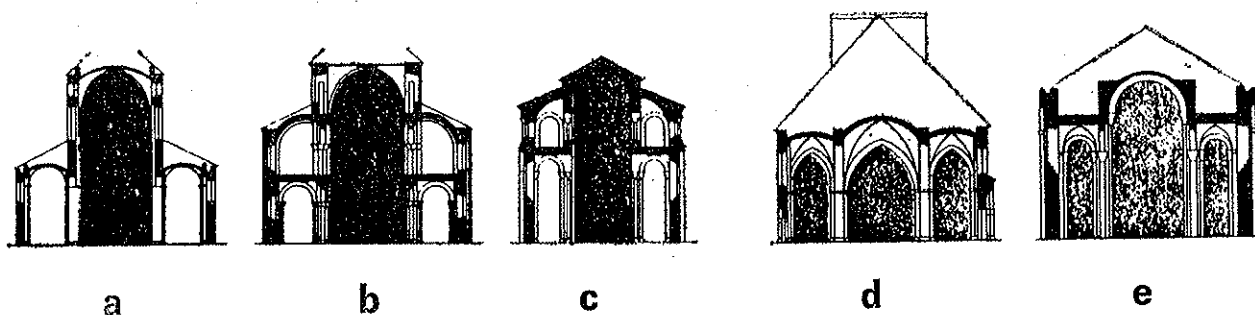
16,0 m

Slika 3.

Trogir, katedrala (13. st)
(A. Deroko).
Trobrodna bazilika s tri
apside i predvorjem.

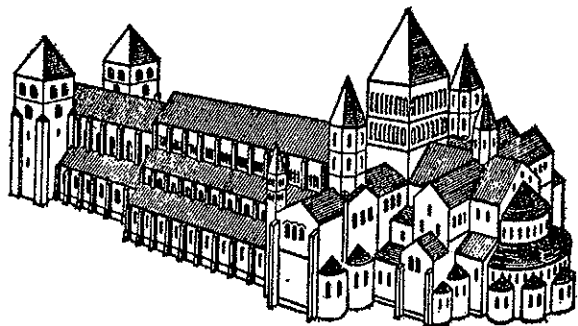
Slika 4.
Tipovi prostornog rasporeda romaničkih crkava od
bazilikalnog do dvoranskog tipa.

- a) Speyer, katedrala II.
- b) Caen, St. Etienne II.
- c) Clermont Ferrand, Notre Dame du Port.
- d) Poitiers, Notre Dame le Grande.
- e) Lohne kraj Soesta, Zupna crkva.

Slika 5.

Zadar, unu-
trašnjost ka-
tedrale (12.-13.
stoljeća)
Gornji dio
barokiziran.

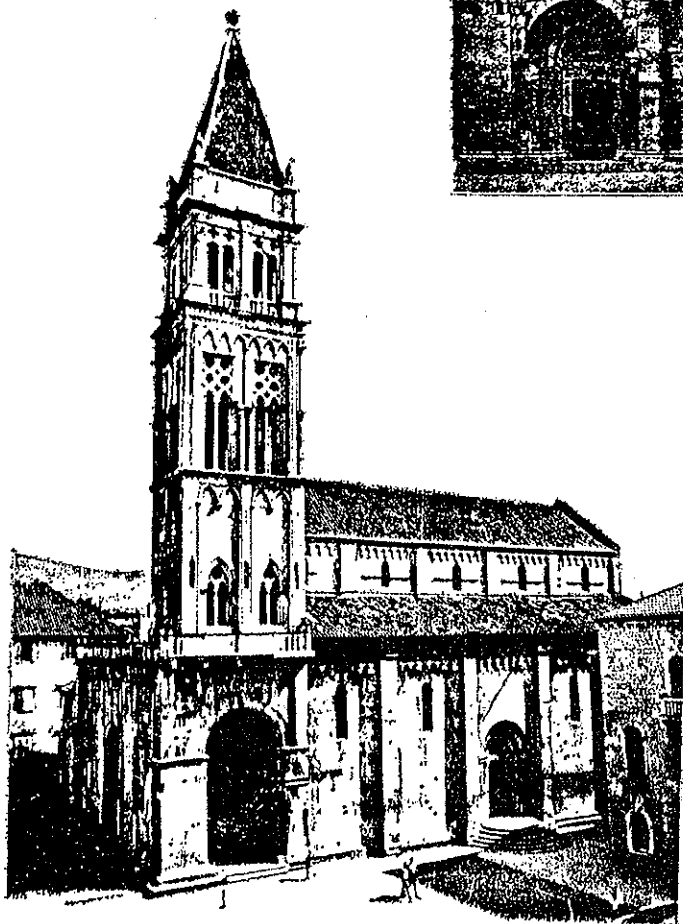
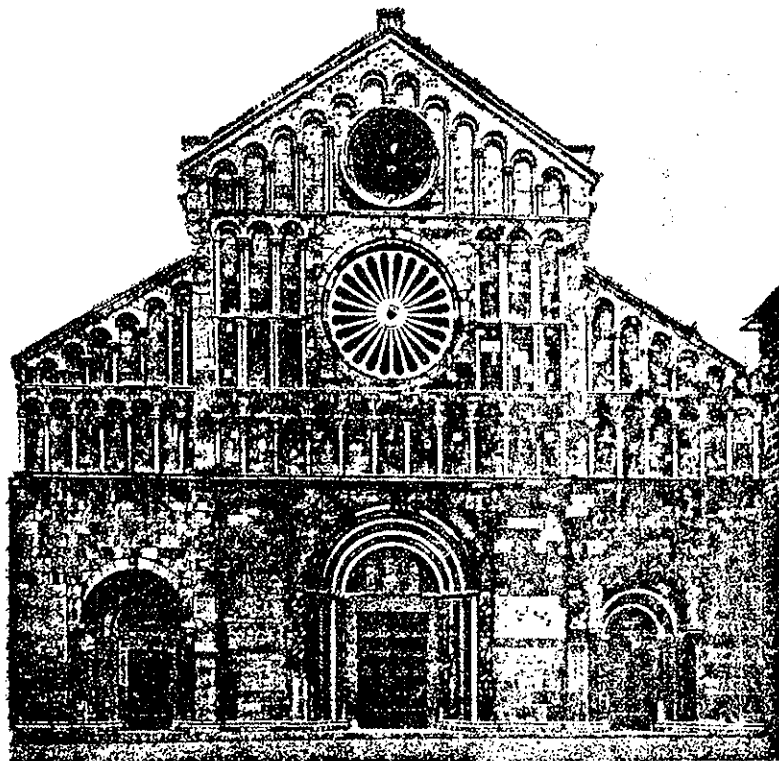

Slika 6.

Crkva samostana u Cluny-u (Cluny III, 1089.-13. st). Rekonstrukcija vanjskog plašta gdje je jasno vidljiva adicija geometrijskih tijela. To je najveća crkva koju je kršćanstvo ikada sagradilo. Porušena 1807. g.

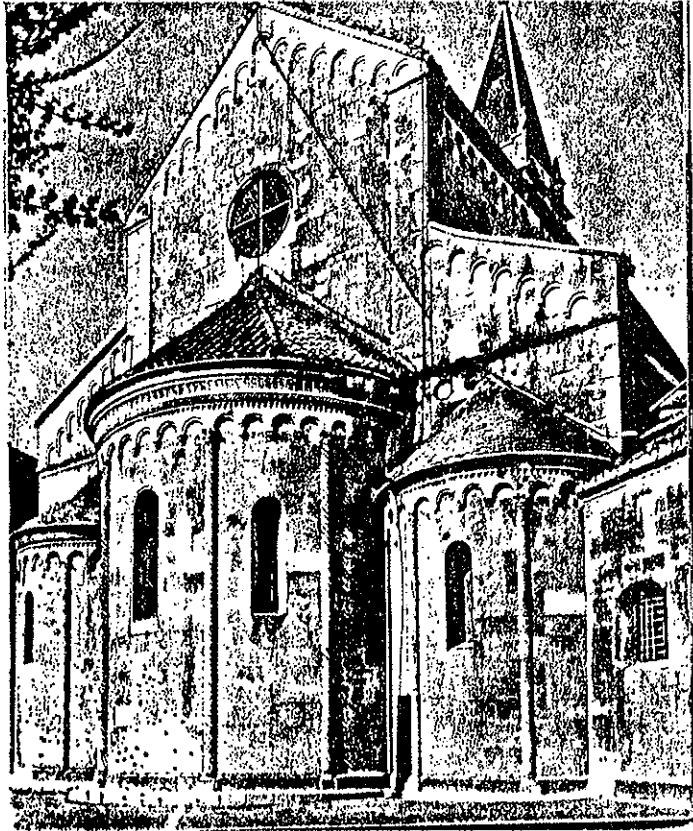
Slika 7.

Zadar, pročelje katedrale (13. st.).

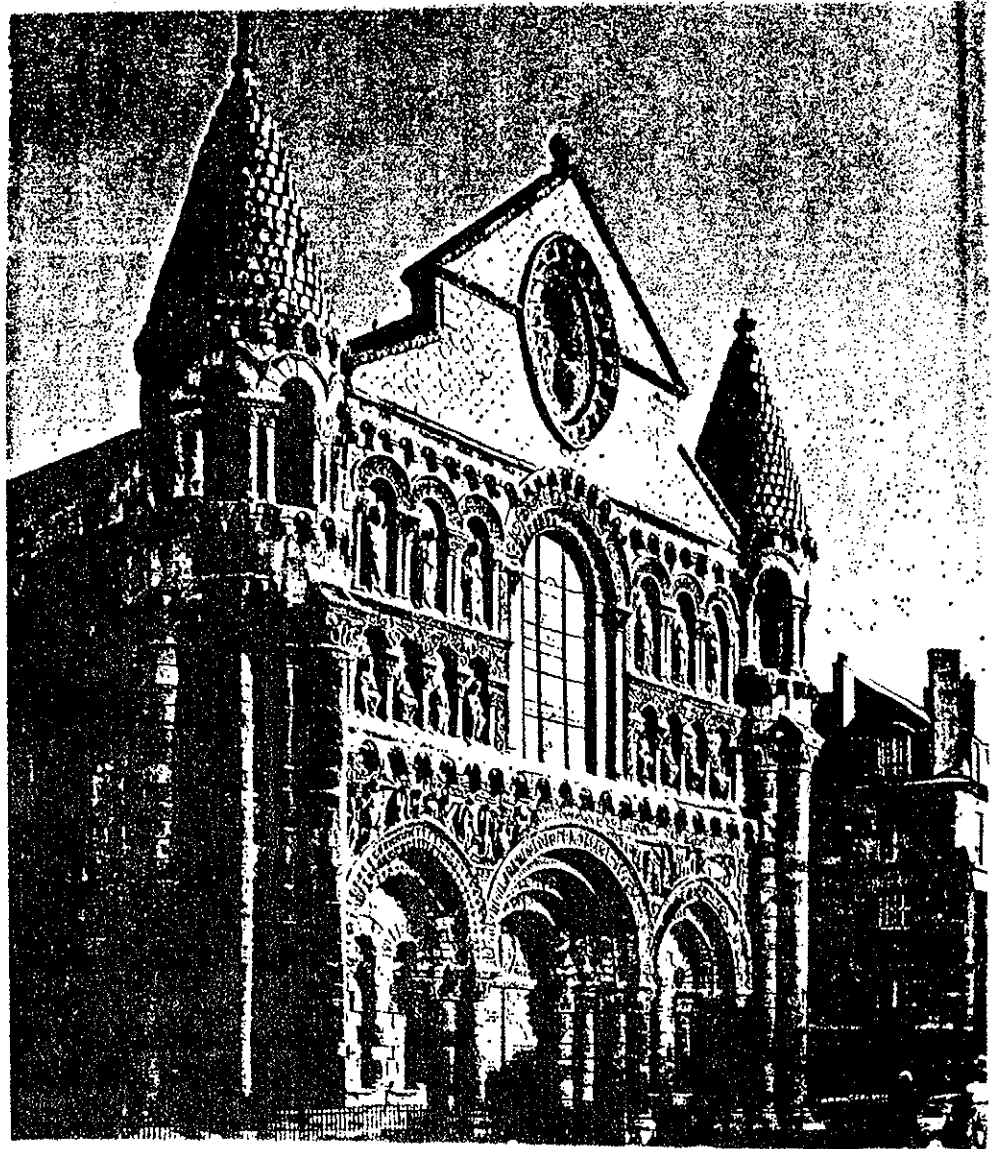
Slika 8.

Trogir, katedrala (13. st.). Bočni zid s lezenama. Zvonik započet u romanici, nastavljen u gotici a završen u renesansi.

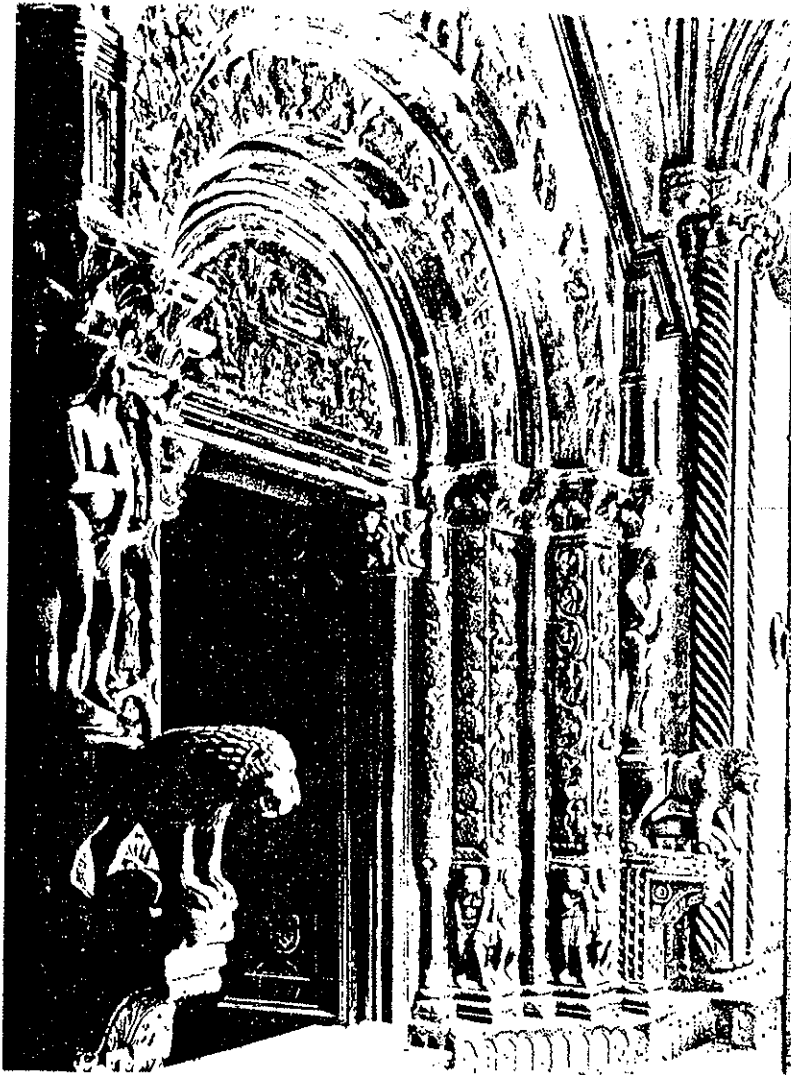
Slika 9.

Trogir, katedrala (13. st.).
Pogled na apsidalni dio izvana.

Slika 10.

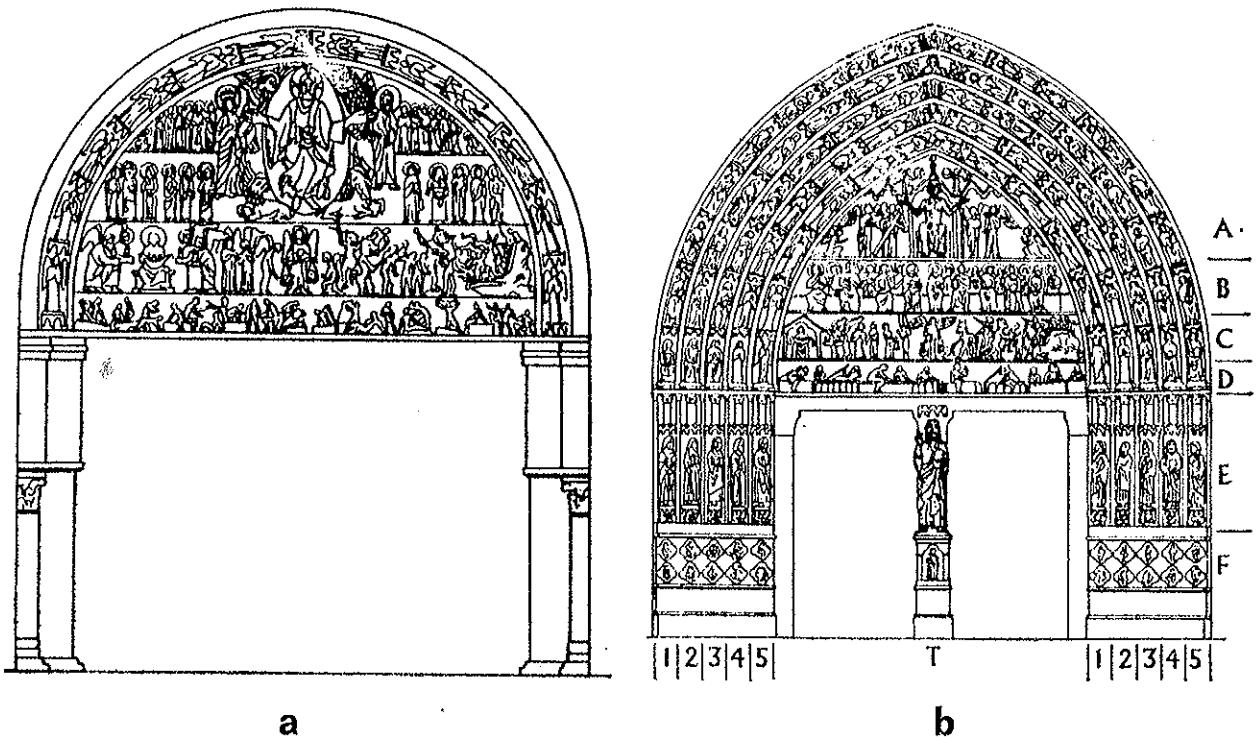
Poitiers, Notre
Dame le Grande
(12. st.)
U luneti glavnog
portala je Maestas
Domini, dok
su ostale teme
raspoređene po
cijelom
pročelju.

Slika 11.

Trogir, katedrala, portal
majstora Radovana
(1240.g.).

U romaničkom oblikovanju portala već se nazire duh gotike u ikonografskoj temi (Rođenje Kristovo).

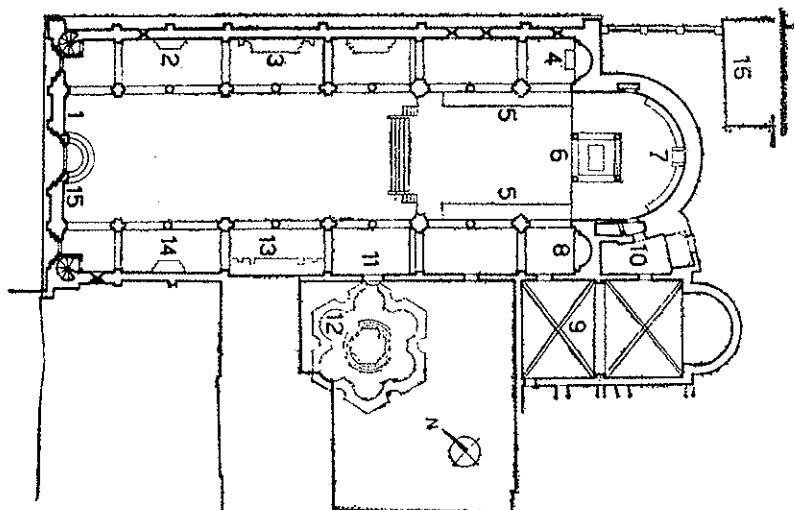

Slika 12.

Shema romantičkog i gotičkog posljednjeg suda.

a) U doba romanike Krist-sudac se prikazuje kao Maestas Domini.

b) U doba gotike Krist-sudac je gol do pojasa i pokazuje svoje rane. Na stupu u sredini vratiju (trumau) je Krist-učitelj.

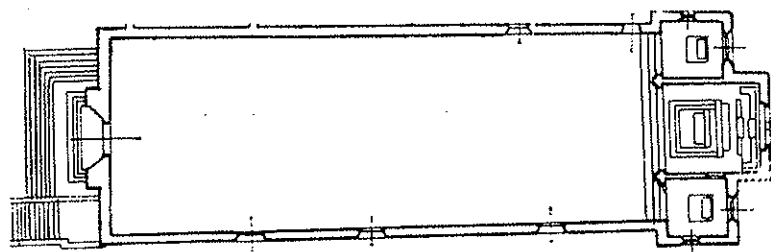
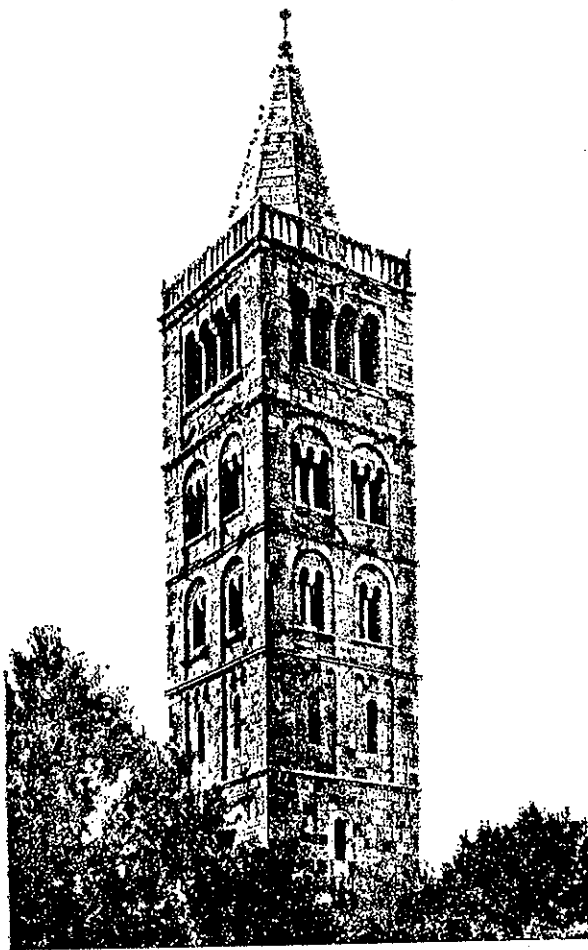

Slika 13.

Zadar, katedrala
(12.-13. st.)
Na istom mjestu gdje je
bila ranokršćanska krsti-
onica podiže se i romanička.

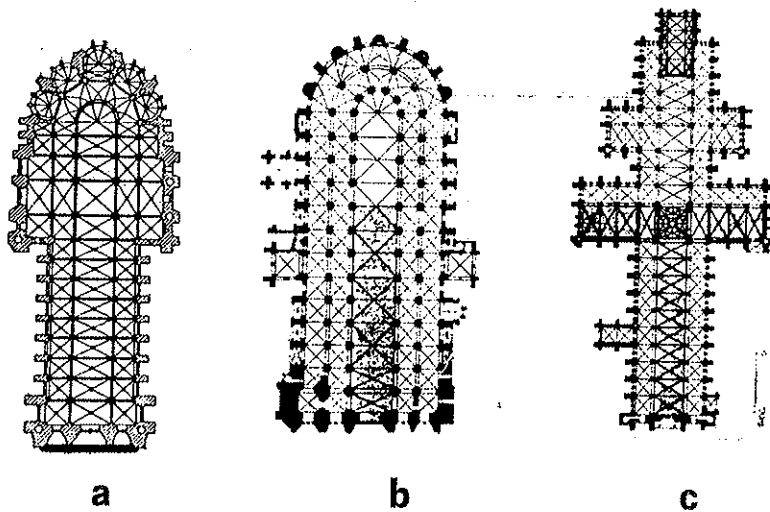
Slika 14.

Rab, zvonik katedrale (12. st.).

Slika 16.

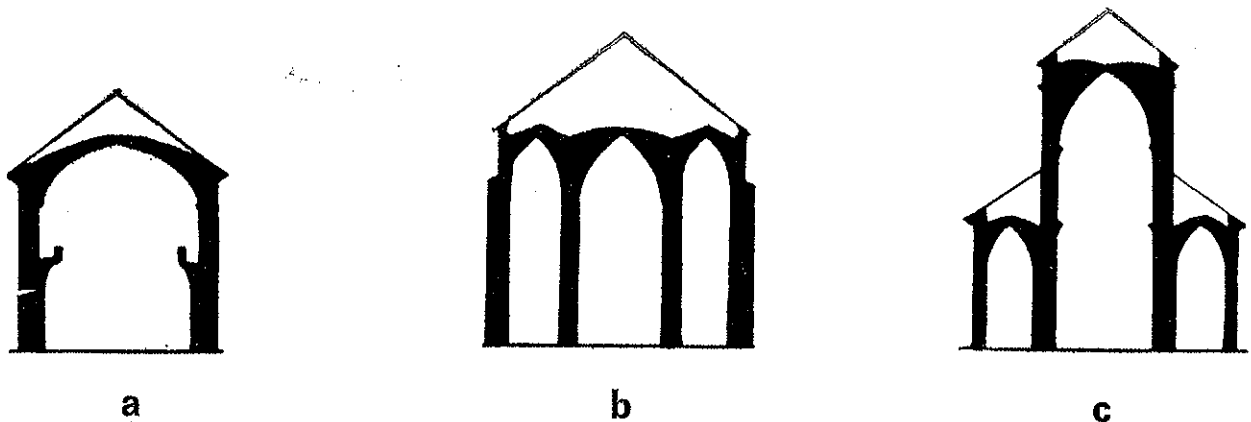
Crkva sv. Frane u Puli
(1314. g.).
Primjer franjevačke jed-
nobrodne gotike.

Slika 15.

Tipovi tlocrtnog rasporeda gotičkih crkava

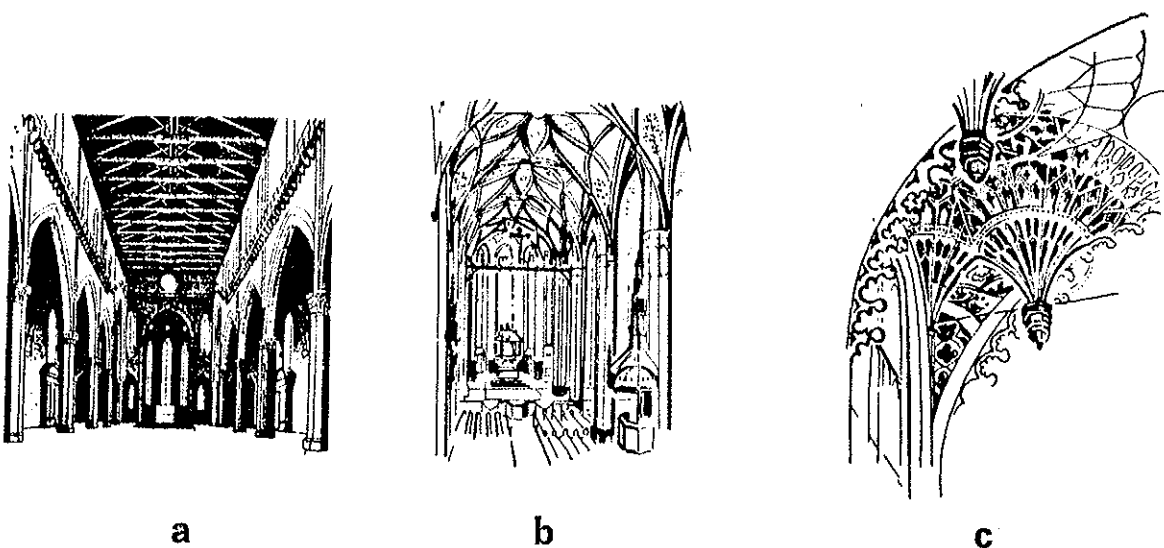
- a) Trobrodni s kratkim širokim transeptom (Reims, 13. st.)
- b) Peterobrodni bez transepta (Burges, 1195. g.)
- c) Trobrodni s dva transepta i pravokutnom apsidom (Salisbury, 1220. g.)

Slika 17.

Tipovi prostornog rasporeda gotičkih crkava.

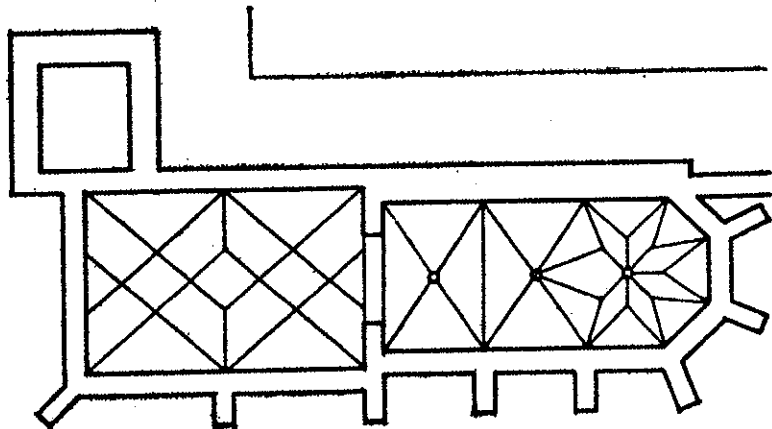
- a) Jednbrodni prostor.
- b) Trobrodni dvoranski prostor.
- c) Trobrodni bazilikalni prostor.

Slika 18.

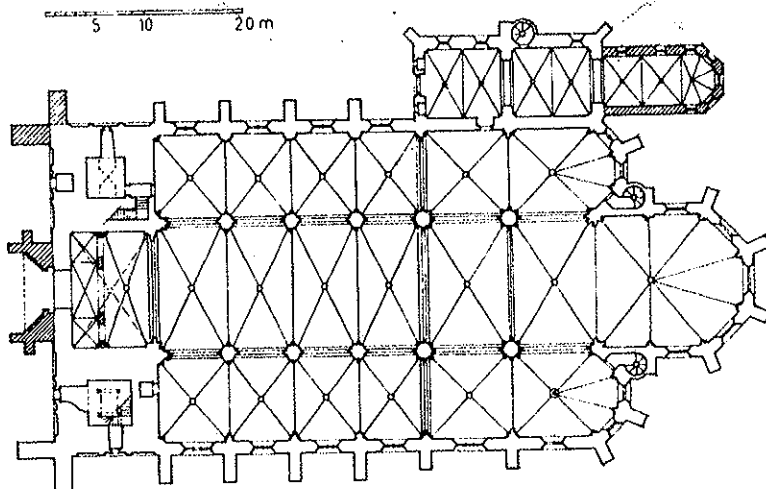
Primjeri gotičkih svodova

- a) Otvoreni grednjak (Firenca, Santa Croce, 1295. g.)
- b) Mrežasti svod (Annaberg, 1500. g.)
- c) Perpendikularni svod (London, Westminster, 1500. g.)

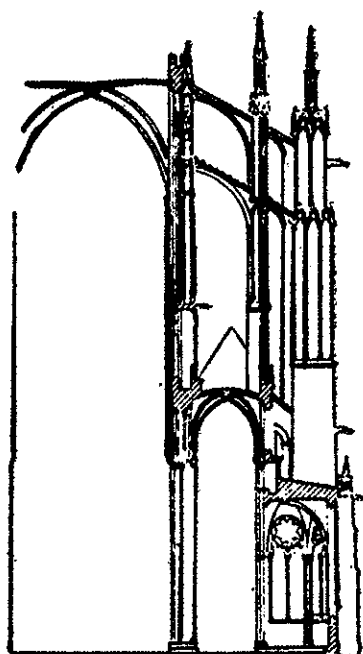
Slika 19.

Crkva pavlinskog samostana u Lepoglavi (15. st.) (Z. Horvat). Jednobrodni prostor s mrežastim svodovima u brodu i apsidi. Apsida (svetište) je posebno izdužena zbog velikog broja redovnika u koru.

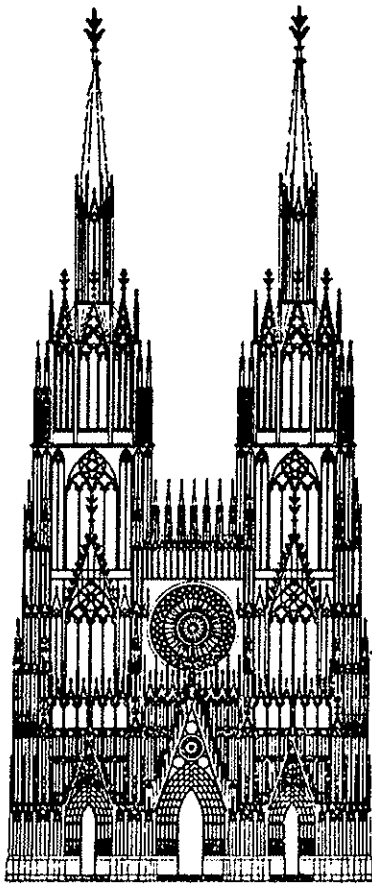
Slika 20.

Zagreb, tlocrt katedrale (13/14. st.+19. st.) (Z. Horvat). Trobrodni prostor s križnorebrastim svodovima.

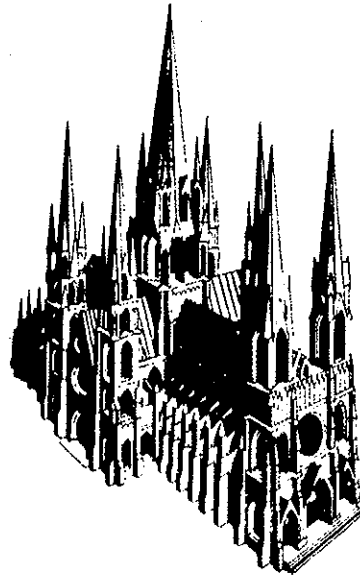

Slika 21.

Sistem gotičkog rasporeda i prijenosa tereta pomoću kontrafora (Beauvais)

a

b

Slika 22.

Gotički tornjevi.

a) Dva tornja na pročelju (Strasbourg, 1275. g.)

b) Mnogo tornjeva (Laon, rekonstrukcija).